

Anton van Hooff

De Gouden Eeuw van Rome

Van de volmaakte Traianus tot
Commodus de gladiator

Ambo|Anthos
Amsterdam

Een Gouden Eeuw met roestige rand

Van een gouden heerschappij vervallen de geschiedenis van de Romeinen en ons verslag tot een roestig ijzeren.

Deze verzuchting slaakt Dio Cassius als hij in zijn *Romeinse geschiedenis* van Marcus Aurelius moet overgaan op diens zoon Commodus (71,36,4). Het beeld van de korte tweede eeuw, van Nerva (96) tot Commodus (180) als een Gouden Tijd is dus al antiek. Het is een gevestigd idee geworden door de *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, het magistrale en nog steeds leesbare werk van Edward Gibbon (1737-1794). Het is praktisch onmogelijk om de cadans van zijn prachtige vloeiende proza in een vertaling te handhaven:

Als aan iemand zou worden gevraagd om de periode in de wereldgeschiedenis te bepalen waarin de situatie van de mensheid het gelukkigst en voorspoedigst was, zou hij zonder aarzeling de tijd aanwijzen die verliep tussen de dood van Domitianus tot de troonsbestijging van Commodus.

Gibbon schrijft het geluk van die tijd toe aan de kwaliteit van de verlichte despoten die de keizers waren:

Het enorme Romeinse Rijk werd bestuurd door absolute macht, maar geleid door kwaliteit en wijsheid. De legers werden in toom gehouden door de krachtige, maar milde hand van vier opeenvolgende keizers wier persoonlijkheid en gezag een vanzelfsprekend respect afdwon-

gen. De uiterlijke vormen van burgerlijk bestuur werden zorgvuldig in acht genomen door Nerva, Traianus, Hadrianus en de Antonijnen, die graag het beeld van vrijheid presenteerden en zich wensten te beschouwen als verantwoordelijke dienaren van de wetten.¹

Met Commodus begon volgens Gibbon de *Decline and Fall*, een die nog steeds in allerlei verbanden wordt gebruikt, zoals bij de ‘neergang en val’ van bedrijven en politici.²

Gibbon schrijft de gelukkige tijd dus toe aan die reeks verlichte vorsten die onder de titulatuur ‘Imperator Caesar Augustus’ een rijk van vijftig à zestig miljoen mensen bestuurden. Ze hadden het geluk dat in hun tijd grote crises uitbleven zodat een Engels schoolboek tot opluchting van de leerlingen vol stond met de mededeling: ‘In the Second Century AD nothing much happened.’ In elk geval is er een feitelijk bewijs van rust: het is de enige periode dat maar liefst zeven keizers achtereen een natuurlijke dood stierven.

Antieke schriftelijke bronnen bevestigen het beeld van een gelukkige tijd, al zijn Plinius’ lofrede, de *Panegyricus* (p. 84) en Aristeides’ eulogie *Op Rome* (p. 145) naar hun aard natuurlijk tendentius. De indrukwekkende archeologische resten uit deze tijd getuigen echter concreet van voorspoed. Van Britannia tot Syria en Africa voorzagen de steden zich van indrukwekkende gebouwen: theaters, zuilenstraten, triomfbogen, thermen, amfitheaters en tempels voor het Romeinse godentrio Jupiter, Iuno en Minerva. Het zijn de imposante ruïnes van die bouwwoede die toeristen tegenwoordig in de buitengebieden van het Romeinse Rijk zien. Voor zover de steden zich met muren omringden, hadden deze vooral de functie de stedelijke status uit te drukken. Echt nodig waren ze niet, want het hele Rijk was omringd door één grote militaire muur, zoals Aristeides verklaarde (p. 61).

Meer dan ooit functioneerde het Imperium Romanum als de militair-politieke huls van de *oikoumenè*, de Griekse term voor de bewoonde, beschaafde wereld. Ook de Grieken die in hun cultureel superioriteitsbesef lange tijd met misprijzen hadden gereageerd op het Romeinse imperialisme, begonnen de zegeningen van de Pax

Romana te waarderen en zelfs te verheerlijken. ‘Als het ware feestvierend heeft de oikoumenè het oude gewaad afgelegd, het ijzeren,’ riep Aristedes uit (*Op Rome* 97). Het is ook een teken van voorspoed dat de Griekse letteren een ware renaissance meemaakten, aangeduid als de Tweede Sofistiek (p. 149).

De filosofenscholen van Athene trokken studenten uit heel de oude wereld; zelfs keizers bezochten de colleges. De diverse wijsgerige richtingen kregen er zelfs hun eigen leerstoelen, betaald door de keizerlijke overheid. In Alexandrië, de grote metropool van het hellenistische oosten, werden als vanouds wiskunde, natuurwetenschap, sterrenkunde en geografie bedreven.

Niet alleen literair en wetenschappelijk was de tweede eeuw de stralende nazomer van de klassieke Grieks-Romeinse cultuur. Ook het aloude veelgodendom was nog springlevend – het christendom was nog niet meer dan een randverschijnsel.

De kennis van eeuwen werd verzameld in omvangrijke compendia. Galenos, lijfarts van Marcus Aurelius en Commodus, legde in een enorm oeuvre de medische wetenschap vast. Tot echt baanbrekende nieuwe inzichten kwamen hij en anderen echter niet. In dit opzicht is hij een representant van zijn ‘antiquarische’ tijd: oud cultuurgoed werd gekoesterd en gesystematiseerd.

Niet alleen doordat er vergelijkenderwijs ‘niet erg veel gebeurde’ is de antieke geschiedschrijving over de periode beperkt in haar bereik. Wat ter beschikking is, richt zich sterk op de rol van de keizer. Voor de tweede eeuw is er geen Tacitus die militaire crises in buitengebieden zoals de Bataafse Opstand of de weerstand bij senatoren het volle pond geeft. Als lopend verhaal moeten we het doen met een uittreksel dat een Byzantijnse monnik in de elfde eeuw van Dio Cassius’ *Romeinse geschiedenis* maakte. De biografieën van de Keizergeschiedenis (*Historia Augusta*) blijven ver achter bij hun voorbeeld, Suetonius’ *Levens van de twaalf Caesaren*, die naast alle roddels rijke informatie bevat over de twaalf vorsten van Iulius Caesar tot en met Domitianus, dus tot 96, het jaar waarin dit boek de historische draad oppakt.

Nerva spreidde met zijn regering van slechts zestien maanden het bed voor de modelkeizer Traianus. Hij werd door Plinius gezien

als de absolute tegenpool van Domitianus, die in 96 was vermoord: 'Want wie slechte vorsten niet genoeg haat, kan goede niet genoeg liefhebben.' Hiermee verontschuldigde Plinius zich voor de felheid waarmee hij Domitianus, verdorven keizer in verse herinnering, hekelde om zo des te meer de kwaliteit van de huidige heerser te laten uitkomen. Hij deed dat in de rede die hij in het jaar 100 voor Traianus hield. Deze was meer dan een goede keizer, hij was zonder meer de Volmaakte Vorst, *Optimus Princeps* (*Panegyricus* 53). In zijn toespraak gebruikte Plinius hier en elders de gewoonste Latijnse woorden voor 'goed' en 'slecht', *malus* en *bonus*, om keizers te (dis)kwalificeren. In het zwart-witschema dat hij hanteerde, was geen plaats voor nuances.

Princeps is een van de talrijke Latijnse staatkundige termen die in de moderne talen zijn overgenomen, in het Nederlands als 'prins'. Omdat bij dat woord vooral aan 'koningszoon' wordt gedacht, is 'vorst' de beste weergave – die term wordt dan ook verderop vaak gebruikt als variatie op *Imperator*, *Caesar* en *Augustus* die ook geen van alle een wettelijk vastgelegd staatsambt aanduiden, zoals wel het geval is bij *consul*, *praetor*, *aedilis* en *quaestor*. In *Princeps* zitten de Latijnse woorden voor 'eerst' en 'nemen'. Een *Princeps* is dus in het algemeen iemand die ergens een begin mee maakt. Zo was er een *Princeps* van de senaat, het lid dat boven aan de lijst stond en daarom het recht had het eerst zijn mening te geven over voorstellen die magistraten aan de hoge heren voorlegden. De man die wij als keizer Augustus kennen wees zijn opvolgers de weg door sinistere predicaten als *dictator* en *rex* (koning) te vermijden. In zijn politieke testament vermeldt hij dat hij steeds die eerste senator, *Princeps senatus*, was geweest. Voor Romeinse geschiedschrijvers is *Princeps* een handig vage term voor 'leider' zonder hatelijke associaties. Plinius besefte dat hij met *Optimus Princeps* de goede snaar raakte, zowel bij Traianus als het senatoriale gehoor.

De goede vorst komt, zo verklaart hij, niet door wapengeweld aan de macht, maar hij is de zorgvuldig overwogen keuze van zijn ook al nobele voorganger. De nieuwe keizer moet niet jong en dus onbesuisd zijn, maar in de kracht van zijn leven staan als een man van rijpe ervaring. Na het historische overzicht van het eerste hoofdstuk

wordt in hoofdstuk 2 verteld dat de opeenvolgende keizers Nerva, Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, diens mederegent Lucius Verus en ten slotte Commodus allen soepel aan de macht kwamen, allemaal behalve de laatste door adoptie.

De goede vorst mag dan wel niet door militair geweld aan het bewind zijn gekomen, hij dient wel het vertrouwen van de troepen te genieten. Niet voor niets is zijn eerste titel *Imperator* (p. 42). We zullen in hoofdstuk 3 zien dat de keizers van dit boek doorgaans op de loyaliteit van de troepen konden rekenen, al liepen de methoden uiteen waarmee ze het vertrouwen van het leger wonnen en behielden.

De keizer moest ook de senaat in zijn waarde laten. Koeioneren van dit respectabele raadsorgaan was uit den boze. Het liquideren van senatoren had een Tiberius, Caligula, Nero en Domitianus tot ontaarde vorsten bestempeld. Tijdens het schrikbewind van zo'n tiran waren de vroede vaders machteloos, maar na diens dood bepaalden zij voor altijd zijn reputatie. De gevoelige verhouding keizer-senaat wordt in hoofdstuk 4 uiteengezet.

'Brood en spelen', en niet te vergeten steen, in de vorm van publieke bouwwerken, hoorden door de keizer royaal aan het Romeinse volk te worden gegeven, maar hij moest zich onder geen beding als verheven koning gedragen. Hoe de keizers van Nerva tot en met Commodus met deze evenwichtskunst omgingen is het onderwerp van de hoofdstukken 5 en 6.

De keizer werd naast vader van het Romeinse volk ook meer en meer de hoeder van het wereldrijk. In zijn naam werd de Romeinse Orde, de *Pax Romana*, gehandhaafd, die niet alleen veiligheid behelsde, maar ook de rechtsorde. Het welzijn van de provincies moest hem tot zorg zijn. De ooit onderworpen volkeren en stammen waardeerden de zegeningen van de Romeinse heerschappij meer en meer. Uit regionale elites kwamen senatoren voort en na Nerva stamden de keizers uit de provinciale bovenlaag. Hoe de opeenvolgende vorsten met het imperium omgingen wordt in hoofdstuk 7 behandeld.

Keizers kwamen nog steeds uit de rijkselite. Ze waren dus doorgaans behoorlijk ontwikkeld – een eeuw later zou dat wel anders zijn. Ook als ze zelf geen intellectuele hoogvliegers waren, zoals

Traianus, toonden ze wel respect voor literatoren en wijsgeren, zoals in hoofdstuk 8 over de geestelijke cultuur wordt geschetst.

Het aloude heidendom was niet op sterven na dood zoals vroeger wel gedacht werd. Niet alleen bewijzen uiterlijkheden in de vorm van tempelbouw en religieuze festivals dat, maar dat de goden springlevend waren blijkt ook uit het feit dat ze in dromen verschenen. In deze tijd is het christendom nog een marginaal verschijnsel, maar het gaat aan de weg timmeren en wordt ook door de heidense wereld opgemerkt (hoofdstuk 9).

Hoezeer de keizers een moreel voorbeeld waren, is het onderwerp van hoofdstuk 10. De Romeinse roddelcultuur had zich verlustigd in de uitpattingen van Caligula die het met zijn zussen deed of Domitianus die zijn nicht erbij nam. Ook het gedrag van de keizerin was cruciaal voor het aanzien van de vorst. In het verleden was de reputatie van Claudius ernstig aangetast door de escapades van zijn derde vrouw Messalina, die met een notoire prostituee een wedstrijd was aangegaan in het aantal mannen dat ze achterelkaar kon hebben. Ook de keizerin bepaalde dus sterk het imago van het keizershuis, onderwerp van hoofdstuk 10.

Ten slotte – hoofdstuk 11 – hoorde de dood in overeenstemming te zijn met het leven: goede keizers kregen volgens de geschiedschrijvers een mooie dood, de slechte een smartelijk en smadelijk levenseinde. Na hun dood besliste de senaat of ze als goddelijk, divus, moesten worden beschouwd of worden verdoemd.

Van zeven keizers van Nerva tot Commodus golden er twee naast de eerste keizer Augustus later als modelheersers. Zo werd van Claudius II Gothicus (keizer 268-270) gezegd dat hij ‘de krijgshaf-tigheid van Traianus, de rechtschapenheid van Marcus Aurelius en de zelfbeheersing van Augustus in zijn persoon verenigde’ (*Keizerge-schiedenis, Claudius 4,3*). Nog twee eeuwen later riep de senaat iedere nieuwe keizer als wens toe: ‘Gelukkiger dan Augustus, beter dan Traianus’ (*Felicior Augusto, melior Traiano; Eutropius 8,5*).

Naast de ‘goede keizers’ Nerva, Traianus, Antoninus Pius en Marcus Aurelius bracht de periode ook de tegenpolen voort in de personen van Commodus en Marcus’ medekeizer Lucius Verus. Hadrianus zit tussen het wit en zwart van de sjabloon in. Benadrukt

moet worden dat het niet meer dan een model is. Bij het leven van vorsten is het al moeilijk uit te maken wat werkelijkheid en beeldvorming is, want ze spelen voortdurend een rol en de beoordelaars zijn zelden objectief in hun bewondering of verguizing. Bij de Romeinse keizers is het beeld dat biografen en geschiedschrijvers later presenteren hoogst eenzijdig: bijzonder gunstig of uiterst negatief. Natuurlijk proberen moderne historici tussen de regels door te lezen en op grond van het feitelijke gedrag een oordeel te vellen. Hun pogingen leiden tot een voorspelbaar resultaat: een goede keizer blijkt bij nader inzien ook zijn fouten te hebben, een ontaarde heerser heeft op de keper beschouwd ook heel wat positieve kanten. Zo werden Nero, Domitianus en Commodus min of meer gerehabiliteerd. Hier wil ik, net als in mijn boeken over Nero en Marcus Aurelius, volstaan met verklaren hoe ze aan hun reputatie kwamen.

Dit boek is dan ook niet opgezet als een reeks biografieën van de wieg tot het graf, maar het geeft in de hoofdstukken 2-10 vergelijkende typologieën van (toegeschreven) keizersgedrag. Daarbinnen wordt wel de chronologische orde aangehouden. Dit is niet alleen om het betoog overzichtelijk te houden, maar zo wordt ook recht gedaan aan de ontwikkeling: achtereenvolgende keizers leerden van elkaar de code van gewenst optreden, zoals Europese koningshuizen dat hebben gedaan en nog steeds doen. Doorgaans stelden vorsten bij hun aantreden de goegemeente gerust door voortzetting van beleid te beloven, maar vanzelfsprekend plaatsten ze zowel bewust als onopzettelijk andere accenten. Ook werden ze natuurlijk geconfronteerd met andere omstandigheden, zoals invallen, rebellieën en epidemieën, die om eigen reacties vroegen.

Het volgen van de reeks keizers van Nerva tot en met Commodus biedt de gelegenheid om recht te doen aan Traianus, Antoninus Pius en Commodus, heersers die in Nederlandse boeken weinig aandacht hebben gekregen, terwijl de ongedurige Hadrianus en de keizer-filosoof Marcus Aurelius door recente monografieën goed vertegenwoordigd zijn.³ Omdat Traianus na het korte intermezzo van Nerva's keizerschap in feite de nieuwe dynastie vestigt en het type van de ideale vorst is, wordt hij in de ondertitel genoemd als tegenpool van Commodus die de laatste van een vorstenhuis was en

dus wel een ontaarde keizer moest zijn, want zijn opvolgers legitimeerden de machtswisseling door hem zo zwart mogelijk af te schilderen.

Heel bewust wordt in dit boek spaarzaam omgegaan met het geven van namen, om te vermijden dat het relaas een Russische roman wordt. Figuren van het tweede plan worden liefst aangeduid met hun functie, zoals gardeprefect of kamerheer.⁴

Het is al voor de zevende keer dat ik gretig mijn dank betuig aan Sjors van Hoof, geen familie dus. Deze oud-student en door mijn leraarschap aan het Stedelijk Gymnasium Nijmegen 2006-2012 zelfs oud-collega heeft mij opnieuw behoed voor uitglijders op het gebied van de antieke kunstgeschiedenis en archeologie.

I

Wat er toch nog gebeurde

Het Engelse schoolboek dat de scholieren opbeurde met de boodschap dat er in de tweede eeuw zo lekker weinig gebeurde, miste voor die periode spectaculaire evenementen zoals keizermoorden en burgeroorlogen. Het is natuurlijk maar wat men als gebeurtenis wenst te selecteren. In dit verband herinner ik me een woord van onze hoogleraar oude geschiedenis. Als we ons beklaagden dat het uit het hoofd leren van zeventig bladzijden jaartallen, volgens hem ‘de punaises van de geschiedenis’, toch wel erg veel was, was zijn verweer dat hij er ook niets aan kon doen dat er in de oudheid *zoveel* gebeurd was.⁵ Is er ooit wel een tijd geweest waarin mensen vonden dat er maar weinig gebeurde? Het enige tijdvak dat iets van verveling demonstreerde was de belle époque, toen Europa al veertig jaar vrede meemaakte: het uitbreken van de wereldoorlog werd door menig intellectueel begroet als een bevrijding.⁶

Klachten over een saaie tijd werden in de tweede eeuw niet geuit. Voor de tijdgenoten gebeurde er meer dan genoeg, ook politiek-militair. In 96 leek het er zelfs even op dat de Republiek werd hersteld. Toen keizer Domitianus door een paleiscomplot was vermoord, wees de senaat namelijk uit zijn midden een nieuwe Princeps aan: Nerva. Het was de enige keer dat het eerbiedwaardige orgaan als soeverein optrad. Normaliter was zijn rol beperkt tot het flatteren van de benoeming van de man die door zijn voorganger was aangevoerd en/of door het leger was erkend.

In zijn vierregelige versjes over de keizers van twee eeuwen later noemt Ausonius van Bordeaux (ca. 310-ca. 393) Nerva ‘een oude

man, in naam vorst, in mentaliteit een vader. De man had geen nageslacht: adoptie imiteert nu voorplanting' (*Vierregels over de keizers* 14). De dichter gaat voorbij aan de werkelijke reden waarom Nerva de 41-jarige Traianus als zoon aannam. Door deze gerenommeerde commandant al in de zomer van 97 als opvolger aan te wijzen, neutraliseerde Nerva het verzet van het leger (p. 31). Na een regering van ruim zestien maanden, van 18 september 96 tot 25 januari 98, stierf hij. In feite was Nerva's keizerschap dus een interregnum dat de weg vrijmaakte voor de 'Volmaakte Vorst' (Optimus Princeps) zoals Plinius Traianus al na twee jaar noemde (*Panegyricus* 2). In 114 werd die benaming officieel aan zijn naam toegevoegd.

Hij had toen zijn militaire reputatie meer dan bevestigd door in twee veldtochten (101-102 en 105-106) het gebied van het tegenwoordige Roemenië te onderwerpen, het als provincia Dacia in het Rijk in te lijven en in het oosten drie nieuwe provincies in te richten, Arabia in 106, Armenia en Mesopotamia in 114. Uit de overvloedige buit van de Dacische veldtocht voorzag hij de volksmassa in Rome van spelen en steen. De gladiatorenspelen waarmee zijn triomf werd gevierd, overtroffen alles wat keizers voor hem hadden geboden en na hem zouden bieden (p. 100). Als blijvende verrijking van Rome liet hij een enorm Forum aanleggen, ingewijd in 112, waarvan de zuil nog steeds overeind staat. In de laatste jaren van zijn bewind bleek het oosten toch niet volledig gepacificeerd. Joden kwamen in opstand in het oosten van het tegenwoordige Libië, in Egypte en op Cyprus. Traianus die als een nieuwe Alexander de Grote het Midden-Oosten dacht te veroveren, maakte nog mee dat de Romeinse orde die hij er gevestigd meende te hebben, verkrumelde.

Op terugweg naar Rome stierf de kinderloze vorst onverwachts, op 9, 10 of 11 augustus 117 – de precieze datum is een van de onzekerheden die de machtswisseling omringen. Na zijn plotselinge dood kwam er een omstreden testament boven water waarin Hadrianus werd geadopteerd (p. 35). In zijn versje voor Traianus prijst Ausonius Traianus als superieur in oorlogsroem, maar overigens was hij een vader voor het volk. Zijn opvolger verdient wel het predicaat goed, maar men mag hem niet als gelijk aan Traianus beschouwen (*Vierregels* 15). Begin en eind van Hadrianus' regering worden

door Ausonius namelijk nogal belast (*gravior*) genoemd om redenen die later aan de orde komen (p. 84).

De nieuwe keizer brak radicaal met de expansiepolitiek van zijn voorganger: Mesopotamia werd opgegeven, bestaande grenzen kregen een duidelijker afbakening. De bekendste constructie van dien aard is de naar hem genoemde Wal in Noord-Engeland. Met zulke ondernemingen werden de soldaten aan het werk gehouden. Er werden verder als substituut voor grote krijgsondernemingen toernooien georganiseerd. Om de band met zijn jongens te bestendigen bezocht de keizer troepen in alle uithoeken van het Rijk. Om zijn reislust en zijn geldingsdrang noemen twee moderne monografieën hem ‘ongedurig’ (*restless*).⁷ Op zijn tochten hield hij zich twee keer langere tijd op in Athene. Daar gedroeg hij zich als Griek onder de Grieken.

De baard die hij als eerste van de keizers droeg gaf hem de verschijning van de Griekse filosoof. Bij het tegenwoordige Tivoli liet hij een enorm complex aanleggen, de Villa Hadriana, waar bezienswaardigheden uit het Griekse oosten waren nagemaakt. Hadrianus maakte ook van zijn ‘Griekse’ liefde voor de knaap Antinoös geen geheim. Aan het einde van zijn regering kreeg hij te kampen met de laatste grote rebellie van de Joden, de opstand van Bar Kochba. Toen Hadrianus in 138 stierf werd zijn asurn bijgezet in het mausoleum dat vier jaar tevoren was voltooid, nu bekend als de Engelenburcht. Net als Traianus was hij kinderloos. In zijn laatste jaren voorzag hij door adoptie in de opvolging – niet zonder perikelen (p. 37).

Zijn adoptiefzoon Antoninus was met bijna 52 jaar voor antieke begrippen al van zeer gevorderde leeftijd. Bij zijn adoptie moest deze zelf ook meteen zoons aannemen: de zestienjarige Marcus Aurelius en Lucius Verus. Antoninus zou volgens Ausonius bewijzen hoe zeer geadopteerden natuurlijke kinderen overtreffen (*Vierregels* 16). Hoewel Antoninus zijn overleden adoptievader uiterst piëteitsvol behandelde en daarom Pius heette, ‘in het spraakgebruik en formeel, de naam krijgend voor zijn verdienstelijkheid’ (*Vierregels* 17), brak hij met diens gewoonte om veel te reizen; het rondtrekkende hof vormde namelijk een zware belasting voor de bezochte provincies. Antoninus hield zich in en om Rome op. Hij liet het militaire

werk over aan plaatselijke commandanten. Zij wisten moeilijkheden in Noord-Engeland, in Marokko en Roemenië gewapenderhand op te lossen. Even leek de wereld op orde, zoals Aristeidés in zijn rede *Op Rome* jubelde (p. 147). Pius leefde langer dan Hadrianus waarschijnlijk had voorzien, namelijk tot 161. Bij zijn dood ging het keizerschap soepel over op Marcus Aurelius en Lucius Verus. Voor het eerst waren er twee vorsten naast elkaar die de titel Augustus droegen, al was Marcus duidelijk de senior.

Hij 'wendde de inzichten van Plato aan op het Rijk', dichtte Ausonius in zijn *Vierregels over de keizers* (18). De vorstelijke filosoof deed overigens gewoon wat des keizers was. De oplossing van de eerste militaire crisis, de zoveelste inval van de Parthen, liet hij onder leiding van zijn broer Lucius, de mede-Augustus, oplossen. Maar toen horden uit Midden-Europa tot in Italië doordrongen, ging hij met zijn broer er zelf op af. Al na het eerste seizoen in de oorlog tegen die Marcomannen stierf Lucius Verus plotseling in 168, aan een be-roerte of als een laat slachtoffer van de 'pest' die tussen 165 en 167 het Rijk teisterde.

De militaire zone, de *limes*, bedoeld om de vijanden al in de grensgebieden op te vangen, bleek niet opgewassen tegen de Mauri die, komend uit Noord-Afrika, van 171 tot 173 in Spanje huishielden. Ook binnenlandse opstanden teisterden de regering van keizer Marcus. In Egypte rebelleerden inheemsen, die werden aangeduid als Koeherders, *Boukoloi*. Voor het eerst sinds meer dan honderd jaar dreigde weer een burgeroorlog uit te breken toen in 175 de bevelhebber van de oostelijke legioenen naar de keizermacht greep. De man was echter al uit de weg geruimd toen Marcus en zijn zoon Commodus in het oosten verschenen.

Enkele jaren later, in 178, dwong een nieuwe crisis Marcus om weer naar het Donaufront te gaan. Zoon Commodus, inmiddels medekeizer, ging mee. Met grote moeite werden Daciërs, Quaden, Jazygi, Vandalen en Marcomannen gepacificeerd. Tijdens zijn verblijf in Midden-Europa noteerde Marcus filosofische vermaningen aan zichzelf. Dit werk, waarvan de titel het beste als *Tot mijzelf* wordt weergegeven, zou voor altijd zijn reputatie van filosoof vestigen.⁸ Als keizer vierde hij echter ook zijn militaire triomf, waarvan het

ruiterstandbeeld op de Campidoglio nog steeds getuigt. Hij liet een zegezuil oprichten, die naar het voorbeeld van de Colonna Traiana in een spiraalvormig reliëf de campagnes in Midden-Europa vereeuwigde. Ausonius dichtte over Marcus: ‘Hij was nog beter dan vader Pius’, maar ‘alleen door wat hij verwekte, schaadde hij het vaderland’ (18, r. 3 en 4).

Met Commodus kwam namelijk een einde aan de Gouden Eeuw; met hem brak volgens de tijdgenoot-historicus Dio Cassius de roestig ijzeren tijd aan (p. 15). Commodus zou als keizer gefaald hebben in zijn militaire functie door de veroveringen in Midden-Europa op te geven en dreigende invallers af te kopen. Wat de rijkselite hem vooral kwalijk nam was dat hij zich verlaagde door in de arena af te dalen. Ausonius dichtte als negentiende keizersversje:

Volgt Commodus, bezoedeld door vechten in de arena,
als vorst oorlogen voerend met het gladiatorenzwaard.
Ten slotte gestraft door vermorzeling van de keel
bewees hij door zijn misdaden de echtbreuk van zijn moeder.

De laatste regel slaat op het gerucht dat Commodus het resultaat was van Faustina’s overspel met een gladiator; men kon zich eenvoudig niet voorstellen dat een zo volmaakte vorst als Marcus zo’n ontaarde zoon had verwekt (p. 208).

Commodus, de laatste vorst in de reeks vanaf 96, belandde in de rubriek despotische keizers, waartoe Caligula, Nero en Domitianus al behoorden. Ook Lucius Verus, Marcus’ broer bij adoptie, gold als een minderwaardig vorst. De ontsparingen, vermeend of echt, van deze twee werden volgens de traditie meer dan goedgemaakt door de modelvorsten Nerva, Traianus, Antoninus Pius en Marcus Aurelius. Omstreden was Hadrianus.

2

Pseudodynamstie bij adoptie

Zo hoorde ook de ware keizer te zijn: iemand die niet door burgeroorlogen of door een toestand van militair geweld was aangesteld, maar door vrede en adoptie en natuurlijk door de goden die gehoor gaven aan de wereld.

Aldus verheerlijkt Plinius de manier waarop Traianus de regering van Nerva had overgenomen (*Panegyricus* 5,1). Na 32 jaar waren de herinneringen aan het rampzalige Driekeizerjaar 68/69 nog niet verbleekt. Toen waren Galba, Otho en Vitellius uit diverse hoeken van het Rijk met hun troepen naar Rome getrokken. In Noord-Italië hadden complete Romeinse legers onderling slag geleverd. Uiteindelijk had Flavius Vespasianus als vierde pretendent aan het langste eind getrokken, vooral doordat zijn commando in de Joodse Oorlog (66-70) hem een formidabele legermacht bezorgd had. Al na 27 jaar kwam er een einde aan de Flavische dynastie die hij stichtte, bestaande uit Vespasianus (69-79), Titus (79-81) en Domitianus (81-96), de slechte keizer die werd vermoord.

Nerva, tussenpauze van de senaat

De gewelddadige dood van Domitianus op 18 september 96 overviel de wereld buiten het Palatium, het paleiscomplex op de Palatijnse heuvel. Anders dan bij Iulius Caesar, Caligula of Nero waren er namelijk geen senatoren of gardetroepen actief bij de aanslag betrok-

ken.⁹ Het waren leden van het dienstpersoneel die de laatste Flaviër afmaakten. Stephanus, zaakwaarnemer van keizerin Domitilla, liep al dagen met een verband om zijn linkerarm. Vlak voordat hij Domitianus' slaapkamer binnen ging onder het voorwendsel een samenzwering te komen melden, verborg hij in de windsels een stiletto. Toen de keizer met groeiende ontsteltenis de brief las waarin de 'onthulling' stond, stak Stephanus hem in zijn schaamstreek – een schandelijke plaats passend voor de smadelijke dood van een tiran. Andere dienaren brachten hem in totaal zeven steken toe, waaraan Domitianus na heftig verzet bezweek.

De massa reageerde onverschillig op Domitianus' dood, maar de soldaten, bij wie Domitianus in hoog aanzien stond, waren des duivels. Zij wilden hem laten vergoddelijken (p. 44) en wraak nemen, maar het ontbrak hun op dat moment aan leiders. In de verwarring van het moment trokken de senatoren het initiatief naar zich toe. Opgewonden overstelpten zij de vermoorde tiran met scheldwoorden. Er werden ladders gehaald om de medaillonportretten en bustes weg te rukken en op de grond van het senaatsgebouw kapot te gooien. Er werd besloten tot een algehele 'verdoeming der herinnering', *damnatio memoriae*: uit inscripties werd zijn naam weggebeiteld en hij werd tot onpersoon verklaard.

De senaat gaf bij deze onverwachte kans om het heft in handen te nemen blijk van de na-ijver die kenmerkend is voor elk aristocratisch systeem; het mocht niet gebeuren dat iemand van de eigen stand te prominent werd. Daarom werd de eerbiedwaardige, bijna 66-jarige Nerva als nieuwe vorst uit de eigen kring aangewezen, zoals een conclaaf van kardinalen ter vermijding van een echte keuze menigmaal een bejaarde als tussenpaus heeft benoemd.

Traianus als noodgreep

Dat een fiat van de senaat geen solide basis voor een keizerschap vormde, bleek al spoedig: binnen een jaar was Nerva gedwongen generaal Traianus als zoon aan te nemen. Het ging dus allesbehalve om de vrije keuze die Plinius ophemelt: 'Als iemand senaat, Ro-

meins volk, legers, provincies en geallieerden gaat toevertrouwen aan één persoon, moet hij dan soms zijn opvolger uit de schoot van zijn vrouw nemen? Moet men soms de erfgenaam van de hoogste macht slechts binnen het eigen huis zoeken? Moet men niet de blik laten gaan over alle burgers? En moet men niet die persoon als de meest nauw verwante beschouwen, die men bevindt als de beste en het evenbeeld van de goden? Wie over allen gaat heersen, moet uit allen uitgekozen worden' (*Panegyricus* 7).

In feite was Traianus de enige opvolger die aan Plinius' ideaal van een keuze uit de hele burgerij voldeed. Zoals we zullen zien behoorden de keizers die daarna werden geadopteerd doorgaans tot de intieme kring van de voorganger. Maar de kinderloze Nerva passeerde voorhanden familieleden ten gunste van een militaire commandant, die zich op grote afstand van Rome ophield, namelijk in Keulen, hoofdstad van Neder-Germania. Daar werd hem het bericht van zijn adoptie gebracht door de jonge Hadrianus, de man die hem in 117 zou opvolgen.

Met de wijsheid van later begreep Plinius dat Traianus' keizerschap al door een voorteken was aangekondigd. Toen Traianus in 96, nog onder Domitianus, tot militair gouverneur van Neder-Germania was benoemd, bracht hij zoals te doen gebruikelijk voor een vertrekkende commandant op de Capitoolheuvel een bezoek aan de tempel van Iupiter Optimus Maximus, Iupiter Beste Machtigste. Bij het openen van de tempeldeuren werd het beeld van de godheid door de aanwezigen begroet met *Imperator*. Die uitroep was natuurlijk voor Traianus bedoeld geweest, besepte iedereen later, zo verzekert Plinius. Alleen Traianus weigerde dit voorteken zo op te vatten. 'U weigerde te *imperare*, onmiskenbare aankondiging van iemand die goed zou *imperare*. Dus moest u worden gedwongen.'

Het met tegenzin accepteren van de heerschappij behoort tot het klassieke ritueel van iedere monarchie. Deze wordt steeds als een dienst, zo niet een knechtschap voorgesteld. De eerste vorst moet nog geboren worden die verklaart wel zin te hebben in de functie met een baangarantie voor het leven en het recht om de pensioenleeftijd zelf te bepalen. Ook Romeinse keizers moesten zich niet al te gretig tonen.